

Sintaktik üsulla yaranan Azərbaycan toponimləri

Kərimova İradə

f.ü.f.d., dos.

ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Xülasə

Mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [12. s.22]. R.Əliyeva bu məsələdə bir qədər fərqli mövqedə durur. O yazır: “Hər bir dilin quruluşundan asılı olaraq onun özünəməxsus sırası mövcuddur. Azərbaycan dili iltisacı dillər qrupuna daxil olduğundan bu dildə həm şəkilçidən, həm də sözlərin sırasından danışmaq olar. Azərbaycan dilində şəkilçilərin sıralanma qanununa görə konkretlik bildirən şəkilçilər kökə yaxın yerləşir, abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər isə kökdən uzaq düşür” [3. s.96].

Mürəkkəb toponimlərdən bir qrupunun maraqlı cəhəti odur ki, onları formalaşdıran coğrafi nomenlərin bəziləri dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik söz kimi işlənsə də və yeni toponimlərin yaradılmasına xidmət etsə də, ondan sonra yenidən ona adı reallaşdırmaq məqsədilə eyni coğrafi obyekt növünün göstəricisi əlavə edilir: Əlikənd kəndi, Hacılkənd kəndi, Məlikənd kəndi və s.

Açar sözlər: *onomastika, toponim, sintaktik, quruluş, mənə*

Azerbaijani toponyms created by syntactic method

Summary

In the Azerbaijani toponymy, the complex word-type toponyms are sufficient. To complicated word-formation toponyms can be shown purely syntactic or sintactic and partially morfological pathway micro and macro toponyms. This type of toponyms in the article is grouped according to the way they are formed. In the article also these types of toponyms were studied separately for geographical names. R. Aliyeva takes a slightly different position on this issue. He writes: “Each language has its own sequence, depending on the structure. As the Azerbaijani language is included in the group of advanced languages, it is possible to speak both the artist and the order

of words. According to the law of the rankings of artists in the Azerbaijani language, the painters are close to the root, and abstract or abstract painters are far from the root "[3. p.96]. An interesting feature of a group of complex toponyms is that although some of the geographical nominals that form them are used as independent lexical words in our language and serve to create new toponyms, they are then added to the same geographical object type to re-name it: , Village of Hajalikend, village of Melikkand, etc.

Key words: *onomastics, toponymy, syntactic, structure, meaning*

Азербайджанские топонимы возникшие синтактическим методом.

Резюме

В топонимии Азербайджана достаточны топонимы в структуре сложных слов. Топонимам в структуре сложных слов можно показать макро и микро топонимы возникшие только синтактическим или синтактическим и частично морфологическим методом. В статье такой тип топонимов был объяснён из за способов возникновения. В статье также были изучены такого типа топонимы и по номенации по отдельности.

Р. Алиева занимает несколько иную позицию по этому вопросу. Он пишет: «Каждый язык имеет свою последовательность, в зависимости от структуры. Поскольку азербайджанский язык входит в группу продвинутых языков, можно говорить как по художнику, так и по порядку слов. Согласно закону о рейтинге художников на азербайджанском языке, художники близки к корню, а абстрактные или абстрактные художники далеки от корня»[3. S96].

Интересной особенностью группы сложных топонимов является то, что, хотя некоторые из географических имен, которые их формируют, используются в нашем языке как независимые лексические слова и служат для создания новых топонимов, они затем добавляются к тому же типу географического объекта, чтобы переименовать его: Деревня Гаджалыкенд, Меликканд и др.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, синтаксика, структура, значение

ANNOTASIYA:

Azərbaycan toponimiyasında mürəkkəb söz tipli toponimlər kifayətdir. Mürəkkəb söz yaratmaq toponimləri sırf sintaktik və ya sintaktik və qismən morfoloji yol mikro və makro toponimləri göstərilə bilər. Məqalədəki bu tip

toponimlər əmələ gəlmə qaydalarına görə qruplaşdırılmışdır. Məqalədə bu tip toponimlər coğrafi adlar üçün ayrıca araşdırılmışdır.

Tərkibində üç və ya dörd söz olan söz birləşməsi şəkilli toponimlər mikrosistem vahidləridir. Onlar rəsmi olaraq qeydə alınmır, lokal səviyyədə işlənir. Belə toponimlərin toplanması prosesində əldə olunan material informatorların fikirlərinə görə, qeydə alınır və təbii ki, yazılışın dəqiqləşdirilməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Yuxarıda üç və dörd sözdən ibarət toponimlərin tərkibindəki bəzi sözlərin bitişik yazılmasının mümkünlüyü də göstərir ki, söz birləşməsi tərkibindəki sözlərin artması meyili zəifdir. Çöl tədqiqatları aparılarkən informatorların haqqında məlumat verdikləri yer adlarını danışıq dilində necə işlənməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirdiyimiz eksperiment maraqlı nəticələr üzə çıxarır.

GİRİŞ:

Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərə tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. A.Qurbanov yazır: “Dilimizdə mürəkkəb – analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir” [5. s.391-392].

Q.Məşədiyevə görə “Yaşayış məskənləri bildirən toponimlərin bir qismi də mürəkkəb sözlərə oxşayır. Lakin mürəkkəb tərkibli toponimlərin özünəməxsus quruluşu vardır ki, bu da onların yaranmasında yer-yurd anlayışlı müəyyən qrup sözlərin işlənməsindən ibarətdir” [7. s.112].

A.Axundov göstərir ki, “Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar” [1. s.11].

Maraqlıdır ki, mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin toponimantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – toponimantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [12. s.22].

R.Əliyeva bu məsələdə bir qədər fərqli mövqedə durur. O yazır: “Hər bir dilin quruluşundan asılı olaraq onun özünəməxsus sırası mövcuddur. Azərbaycan dili iltisafı dillər qrupuna daxil olduğundan bu dildə həm

şəkilçidən, həm də sözlərin sırasından danışmaq olar. Azərbaycan dilində şəkilçilərin sıralanma qanununa görə konkretlik bildirən şəkilçilər kökə yaxın yerləşir, abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər isə kökdən uzaq düşür” [3. s.96].

Mürəkkəb toponimlərdən bir qrupunun maraqlı cəhəti odur ki, onları formalaşdıran coğrafi nomenlərin bəziləri dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik söz kimi işlənsə də və yeni toponimlərin yaradılmasına xidmət etsə də, ondan sonra yenidən ona adı reallaşdırmaq məqsədilə eyni coğrafi obyekt növünün göstəricisi əlavə edilir: Əlikənd kəndi, Hacalıkənd kəndi, Məlikkənd kəndi və s.

Azərbaycanın makrotoponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu bir sözdən ibarət toponimlərə Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Ağarəhimoba, Kürkəndi, Dayıkənd, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniərx, Yenikənd, Kürdəşaban və s. toponimləri göstərmək olar.

Mürəkkəb söz quruluşlu bu nümunələri iki qrupa ayırmaq olar: a) sırf sintaktik yolla yarananlar; b) sintaktik və qismən morfoloji yolla yarananlar.

Birinci formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır [5. s.393-399]. Modeldə mürəkkəb sözün tərkibindəki komponentlər sadə sözlərdir və onlar birləşərək mürəkkəb söz quruluşlu toponim yaratmışlar. Məsələn: Dayıkənd→*dayı+kənd*, Göyçay→*göy+çay*, Qaraməryəm→*qara+Məryəm*, Bozdağ→*boz+dağ*, Qarabaqqal→*qara+baqqal*, Qarayazı→*qara+yazı*, Qaraxıdır→*qara+Xıdır*, Qızılağac →*qızıl+ağac*, Cırqurd→*cır+qurd*, Beşqardaş→*beş+qardaş*, Yekəxana→*yekə+xana*, Yeniərx→*yeni+ərx*, Yenikənd →*yeni+kənd*, Kürdəşaban→*kürd+Şaban*, Məlikkənd→*Məlik+kənd*, Alıkənd→*Alı+kənd* və s.

İsmi birləşmələrin tarixi aspektdə tədqiqi göstərir ki, onların əmələgəlmə üsul və qaydaları ilə müasir dildə yaranma üsulu arasında ciddi bir fərq yoxdur. Qanuna- uyğun inkişaf prosesi onların bütün sahələrində öz ifadəsini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ismi söz birləşmələrinin bəzən şəkli cəhətdən oxşarlığı, mənaca birinin digərinin yerində işlənməsi halları da olmuşdur. Zaman keçdikcə belə oxşarlıq itmiş, şəkilçilərin yerində işlənməsi, dəqiq şəkil alması həmin birləşmələrin mənə dəqiqliyinə də səbəb olmuşdur [8. s.22-23]. Bu hal toponimlərdə də müşahidə olunur. Toponimləri ismi birləşmələrin növləri üzrə aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər

Birinci növ ismi (kök+kök modeli) birləşmələr əsasında formalaşan toponimlərin birinci tərəfi konkretləşdirici, əlamət bildirən müxtəlif sözlərdən, ikinci tərəfi isə ümumi coğrafi obyektə ifadə edən terminlərdən ibarət olur: Yenikənd, Yeniərx, Məlikkənd, Alıkənd və s.

2. İkinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər

Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan toponimlərin bir qismi II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşır. Başqa bir qisim isə fərqli üsulla əmələ gəlir. Toponimiyada belə toponimlər də az deyildir. Onomastik vahidlərin tərkibində istər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdirici şəkilçilər özünü göstərir. Əgər onomastik vahidlər morfoloji cəhətdən təhlil olunursa, onda mütləq kökü kök, şəkilçini isə şəkilçi kimi göstərmək lazım gəlir.

Azərbaycan toponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu sintaktik morfoloji yolla əmələ gələn və tək işlənən toponimlər də vardır. Bu vahidlər əsasən, makrotoponimlər sistemində yer alır: Qarabağlar, Yanardağ, Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Çayarxı, Şahsoltanlı, Hacıağabəyli, Ərəbcəbirli və s.

Verilmiş nümunələrdən yalnız biri II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır: Çayarxı→çay+arx+ı. Birinci komponent qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisini, ikinci komponent isə üçüncü şəxsin tək üçün mənsubiyyət şəkilçisini “-ı” qəbul etmişdir.

Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Şahsoltanlı, Hacıağabəyli, Ərəbcəbirli toponimləri başqa formada yaranmışdır.

Yanardağ. Göyçay rayonunun Ərəbcəbirli kəndində qeydə alınmış oronimdir. Masallı rayonunun Şıxlar kəndində də eyniadlı dağ var. *Yan+ar+dağ* şəklində komponentlərə parçalanır. Birinci komponent “yanmaq” feilinin köküdür. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi kimi Azərbaycan dilində işlənən *-ar* şəkilçisi, *yanmaq* – feilinə qoşularaq “daim yanan” mənasını əmələ gətirir. Lakin müstəqil söz kimi lüğət vahidi deyildir. “-ar, -ər” şəkilçisi antroponim yaradıcılığında geniş istifadə edilir. Məsələn: Yaşar, Anar və s.

Göyçay rayonunda aparılmış arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar, eləcə də keçmiş dövrə maraq göstərən yerli həvəskarların təsadüfi tapıntıları göstərir ki, rayonunun ərazisində bir sıra qədim yaşayış məskənləri olmuşdur. Onlardan biri Göyçayla Ağdaş rayonlarının sərhədində, dağ massivində yerləşən Surxay qalasıdır. Bu qalanın yerləşdiyi dağın adı da maraqlıdır – Yanardağ. Yerli əhəlinin söylədiyi bir əfsanədə göstərilir ki, bu dağın altındakı mağaraya girən bütün canlılar izsiz-tozsuz yox olurlar. Bu dağa təsadüfi Yanardağ adı verilməmişdir. Buradan çıxan qazın alovlandığı mütəmadi olaraq müşahidə edilmişdir. Görünür, qədim insanların bu ərazidə məskən salmasının bir səbəbi də oda yaxınlıq istəyi olmuşdur. Bu yerdə qazıntı zamanı tapılmış bəzək və məişət əşyaları göstərir ki, ərazidə eramızdan əvvəl I minillikdə yaşayış olmuşdur. Bütün bu tarixi faktlar Göyçay ərazisinin toponimlər sisteminin həm etimoloji baxımdan, həm də yaranma üsullarına görə rəngarəngliyi, müxtəlifliyi üçün əsas yaratmışdır.

3. Söz birləşməsi şəklində olan toponimlər: Hər bir regionun onomastikasına daxil olan vahidlərin müəyyən qismi iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Bu cəhət müxtəlif dillərin onomastikasında özünü göstərir. Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq, iki və daha artıq sözdən ibarət olan onomastik vahidlər mikrosistemdə çoxluq təşkil edir.

Azərbaycanın toponimlər sistemində də iki və daha artıq sözdən ibarət olan və ikinci tərəfi coğrafi nomen olan toponimlərdə kifayət qədərdir. Bu tipli toponimləri coğrafi nomenlər üzrə ayrı-ayrılıqda araşdıraraq.

1) “Kənd” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Coğrafi nomenin buraxılmamasını əsas götürdükdə Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Müskürlü, Mırtı, Potu, Xəliti, Hüngütlü, Çayarxı, Çaxırlı, Çərəcə, Çərəkə, Şahsoltanlı, Şıxbəy və s. toponimlərinə ikinci söz kimi “kəndi” söz-formasını əlavə etməliyik. Məsələn: Mirzəhüseynli *kəndi*, Mollahacılı *kəndi*, Müskürlü *kəndi*, Mırtı *kəndi*, Potu *kəndi*, Xəliti *kəndi* və s. “Kənd” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlərin təhlili göstərir ki, söz birləşməsindəki ikinci komponent, yəni “kəndi” sözü dəyişməz qalır.

2) “Dağ” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Qaraquş dağı, Qaranquş dağı, Qaratikanlı dağ, Beşqardaş dağı, Yekəxana dağı, Mirzəməhdili dağı, Mirzəhüseynli dağı, Pələngtullanan dağ, Topatılan dağ, Türk dağı, Törə//Torə dağı, Ləzgi dağı, Çayarxı dağı, Şahsoltanlı dağı, Şıx dağı, Çörmə dağı, Gözəlçə dağı, Gəlinqaya dağı, Ərəbcəbirli dağı və s. Nümunələrin sayını artırmaq olsa da əlavə fərqli struktur qeydə alınmır. İlk baxışdan nəzərə çarpan qrammatik fərq ikinci komponentlə bağlıdır. Bu komponentin həm “dağ”, həm də “dağı” şəklində işlənməsi qeydə alınır.

3) “Təpə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Təpə müsbət relyef formasıdır. Hündürlüyü 200 m-dən artıq olmayan yüksəkliyə deyilir. Respublikamızın ərazisində bir çox təpələr vardır. Məsələn: Topatılan təpə, Keçəl təpə, Göy təpə, Topxana təpəsi, Daşlı təpə, Qızlar təpəsi, Qoşa təpə, Qəcər təpəsi və s. Təpə adları da iki və üç komponentli adlardır. Çoxkomponentli mikrotoponimin komponentlərindən biri coğrafi nomenin (təpə) adıdır. Bu ad mikrotoponimin digər mikrotoponimlərdən fərqləndirilmə əlamətidir. Keçəl təpə, Göy təpə, Daşlı təpə, Qoşa təpə və s. I növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmış oronimik adlardır. Bu xüsusi adların birinci komponenti keyfiyyət və əlaməti təyin edərək yanaşma əlaqəsi ilə formalaşmışdır.

II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmış iki sözdən ibarət “təpə” coğrafi nomenli oronimlərə də rast gəlinmişdir. Məsələn: Topxana təpəsi, Qızlar təpəsi, Qəbiristanlıq təpəsi və s.

4) “Meşə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Mirzalı bəy meşəsi, Topçu meşəsi, Topxana meşəsi, Qarağac meşəsi və s. Verilmiş birinci toponim üç sözdən ibarət olsa da burada birinci komponentin bitişik yazılma ehtimalı daha çoxdur. Bu halda toponim *Mirzalıbəy meşəsi* formasını alaraq, hər iki toponim II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Bu

zaman oronimik vahidin birinci komponenti şəkilçi qəbul etməmiş, ikinci komponenti isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

5) “Dərə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Relyefin uzunsov, müəyyən bir istiqamətə doğru meyilli, mənfi formasıdır. Dərə başlıca olaraq su axını və torpağın eroziyası nəticəsində əmələ gəlir. Ölkəmizdə kifayət qədər dərələr vardır. Məsələn: Nazik dərə, Bəd dərə, Həftəran dərəsi, Narlı dərə, Bərk dərə, Bozqobu dərəsi, Şıxdərə dərəsi//Şıx dərə, Almalı dərə, Zoğallı dərə, Acı dərə, Buğda dərəsi, Abdulla dərəsi, Alvandərə, Arvan dərəsi, Çıraxlı dərə, Cavad dərəsi, Qaraməryəm dərəsi, Güllü dərə, Moruqlu dərə, Qamışdərə, Ağ Abdal dərəsi, Allahyar dərəsi, Sulu dərə, İncilli dərə və s. Adları verilmiş dərə adlarında da I və II növ təyini söz birləşmələri qeydə alınır. Burada da dərənin müəyyən əlamət üzrə təyini zamanı I növ təyini söz birləşməsi modeli əsas olur. Məsələn: Bəddərə//Bəd dərə, Acı dərə, Almalı dərə, Bərk dərə, Moruqlu dərə və s.

6) “Düz” və “qobu” coğrafi nomenləri ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Enişli, yoxuşu, çuxuru, tərəsi olmayan yer, düzən, çöl, düzəngah, düzənlik, ümumi fondan çox da kənara çıxmayan hamar relyef formasıdır. Düz relyef formasında ayrı-ayrı sahələr arasındakı hündürlük fərqləri cüzi olur. Coğrafiyada “düzənlik” termini təyin olunmuşdur. Qurunun hamar, alçaq-hündürlük fərqləri 200 metrədən az və geoloji quruluşu eyni olan sahəsi düzənlik adlanır. Dəniz səviyyəsindən aşağı və yuxarı olmağa görə düzənliyin ovalıq və yayla formaları fərqləndirilir (97. 36).

Azərbaycan ərazisində Hacırza düzü, Qarayazı düzü, Ceyran düzü, Ceyrankeçməz düzü, Müskürlü düzü, Meşəyanı düzü, Bəy düzü, Kirdə düzü, Xır düzü, Yuxarı düz və s. bu kimi mikrotoponimlər qeydə alınmışdır.

Düz adlarından biri *Qarayazı düzü* toponimidir. N.Məmmədov göstərir ki, “düzənlik” məfhumunu ifadə edən “yazı” terminini türk tayfaları hələ IX əsrdən işlətməmişlər [6. s.44]. Maraqlı faktdır ki, “düz” anlamında işlənən “yazı” *Qarayazı* adında vardır. Bununla belə, fərqləndirici coğrafi nomen də mikrotoponimin tərkibinə daxil olur. Bunun səbəbi Qarayazı adının eyni rayondakı eyniadlı başqa coğrafi obyekt adını bildirən toponimdən fərqləndirməkdir.

N.Əsgərov bu söz haqqında deyilmiş elmi fikirlərin daha geniş icmalını vermiş, müxtəlif paralellər aparmışdır. O, bu sözün qədim türk dili lüğətində *qobi/ /qovi//qovuq* – “içi boş”, “boş”, “oyuq”, türk-osmanlı dilində *koba* – “çətin keçilən yer”, “yuva”, “xəndək, çuxur” mənalarında işlənməsini qeyd etmişdir. Müəllifin bu sözü *qob-qov-qoh-qoç-koç* və başqa aspektdə inkişaf etdirib faktlarla təhlilə cəlb etməsi də çox maraqlı elmi axtarışın bəhrəsidir [4. s.385-405].

Tədqiqat zamanı Azərbaycan mikrotoponimlər sistemində Alpout

qobusu, Arvan qobusu, Çaqqal qobusu, Sarısu qobusu, Boz qobu, Qaraqobu, Bötük qobu, Kiçik qobu, Qafarlı qobusu, Surxay qobusu, Əhəngbişən qobu, Şəhadət qobusu, Şoran qobu, Şıxbəy qobusu, Yalman qobusu və s. qobu adları qeydə alınmışdır. *Yalman* qobusu Göyçay çayı öz mənəbini bir neçə dəfə dəyişdikdən sonra adı çəkilən ərazidə əmələ gəlmişdir. Qobu kəndin ərazisini əhatə etdiyi üçün yerli camaat tərəfindən belə adlandırılmışdır.

Hacırza düzü, Qarayazı düzü, Ceyran düzü, Müskürlü düzü, Çaqqal qobusu, Sarısu qobusu, Boz qobu, Qafarlı qobusu, Surxay qobusu, Yalman qobusu və s. bu nümunələr “düz”, “qobu” coğrafi nomenlərinin iştirakı ilə düzəlmiş adların da I və II növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşması faktı təsdiqlənir. Bu cəhət özünü yer, sahə, ərazi, körpü və yuxarıda qeyd olunmuş başqa coğrafi nomenlərlə əmələ gəlmiş iki sözdən ibarət söz birləşmələrində də özünü göstərdiyindən hər bir coğrafi nomenlə bağlı birləşmələrin bu tipləri haqqında məlumat verməyə ehtiyac qalmır.

7) “Yer” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Bu nomenin konkret təyinatı yoxdur. Adamlar müəyyən təsərrüfat və məişət məqsədləri ilə müəyyən sahəyə malik bir yer tutur, məhəlli şəraitdə bu yerin kim tərəfindən tutulması bəlli olur. Beləliklə, müəyyən şəxslərə aid yer adları yaranır. Mikrooronim yalnız yerin fərd tərəfindən tutulması əsasında formalaşmışdır. Bəzi yerlərə onların təyinatına, relyefinə və s. xüsusiyyətlərinə görə ad verilir. Göyçay ərazisində müxtəlif yer adları vardır. Məsələn, Kərimin yeri, Şeytan yeri, Nohur yeri, Ləzgi yeri, Kökəltmə yeri, Pirlər yeri, Darı yeri, Əsədov yeri, Köbər yeri, Şəfi yeri, Pir qovaqlı övliya yeri, Örüş yeri, Şatut yeri, Bəy yeri, Hacı Qubadlı yeri, Nohur yeri və s. yer adlarında, bir qayda olaraq “yer” nomenindən istifadə olunur. Bununla belə, yer səciyyəli bəzi obyektlərin “yer” nomeni olmadan da formalaşması müşahidə edilir. Məsələn: Dəvəbatan qamışlıq, Yulğunluq, Çayırılıq, Tompuzluq və s.

8) “Tala” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Bu nomen “açıq yer, çöl” anlamını verir. “Tala” sözünün qazax dilində *dala* formasında “dağlıq ərazidə açıq yer, çöl”, qırğız dilində isə “tarla, açıq sahə, çöl”, yakut dilində *talay* formasında “çöl, tarla” mənasında işlənməsini, bu sözün respublikamızın bir sıra rayonlarında, xüsusən Zaqatalada coğrafi adların tərkibində yer almasını N.Məmmədov qeyd etmişdir [6. s.44-45]. Respublikamızda “tala” sözünün köməyi ilə yaranmış Qamıştala, Böyüktala, Çinartala, Xırxatala, Xələftala, Göbətala, Uzuntala və s. toponimlər mövcuddur. Tərkibində “tala” nomeni olan *Quru tala sahəsi* oronimi üçkomponentlidir və onun tərkibində nomen səciyyəli həm “tala”, həm də “sahə” terminləri işlənmişdir.

9) “Bağ” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Azərbaycanın mikrotoponimlər sistemində bağ adları da çoxdur. “Bağ” coğrafi nomenli toponimlər bəzi şəxslərin, eləcə də müəyyən nəslin nümayəndələrinin

müəyyən ərazidə bağ yaratmaları ilə bağlı əmələ gəlmiş coğrafi obyekt adlarını bildirir. Bəzi hallarda bağın kiməsə mənsubluğu deyil onun başqa xüsusiyyətinə əsasən adlandırma aparılmışdır. Məsələn: Heydər bağı, Gəray bağı, Köhnə bağı, Ağamirzə bağı, Gülü bağı, Qaçay bağı, Molla bağı və s. Onu da qeyd edək ki, toponimiyamızda müqayisədə daha böyük olan və yetişdirilən məhsulun çeşidlərinə görə zəngin olan bağların oronim sistemində “xiyaban” nomeni ilə adlandırılması və adi bağlardan bununla fərqləndirilməsi müşahidə edilir. Məsələn: Məcid xiyabanı, Xanlıq xiyabanı, Gülməmməd xiyabanı, Cəfər xiyabanı və s.

10) “Dren” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Göyçay rayonunda tərkibində “dren” nomeni olan iki oronim qeydə alınmışdır: Şıxlı dren və Qızlar dreni. “Dren” rus dilindən alınma “drenaj” sözünün bir hissəsidir. Bu söz Yuxarı Şirvan kanalının salınması zamanı drenaj sisteminin qurulması prosesində yerli əhalinin dilində yer almışdır. Drenaj sistemi müəyyən ərazidə suyu qurutmaq və ya axarı olmayan suyun bir yerdən digərinə axıdılması üçün qurulan arx və kanal sistemidir. Drenaj sistemi suvarma sisteminin qurulması üçün də istifadə edilir [13. s.154]. Yuxarı Şirvan kanalının Göyçaydan keçən hissəsinin salınması zamanı rayonun Qoyunlu Şıxlı adlanan kəndinin əhalisi köçürülmüşdür. Hazırda rayonda bu adda kənd də yoxdur. Həmin kəndin olduğu yer, indi *Şıxlı dreni* adlanır.

4. Üç və daha artıq sözdən ibarət olub sonuncu sözü coğrafi nomen olan toponimlərin struktur-qrammatik təhlili

Ümumiyyətlə, onomastikada tərkibində sözlərin sayı çox olan adlar azdır. Bu xüsusi adların funksiyasından irəli gəlir. Xüsusi adlar da dildə leksik vahid rolunu oynayır və onların istifadə edilməsi zamanı nitqin ağırlaşdırılması dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Ona görə də onomastik vahidlər, adətən, azkomponentli olur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, söz birləşməsi tipində olan adlarda sözlərin miqdarını məhdudlaşdırmaq meyili üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət toponimikamızda aşkar hiss olunur. Maraqlıdır ki, topladığımız onomastik vahidlər, əsasən, üç və daha artıq sözdən ibarətdir. Həmin adlar aşağıdakılardır: *Mirzalı bəy meşəsi*, *Biğatanlılar dəngəsi məhəlləsi*, *Hacı Abdullalı məhəlləsi* və s. Məhəllə adlarından yalnız üçü, dörd sözdən ibarətdir və onlarda sonuncu komponent “məhəlləsi” söz-formasıdır: Molla Qoca oğlu *məhəlləsi*, Dəllək Muradlılar dəngəsi *məhəlləsi*, Pinəçi ev dəstəsi *məhəlləsi*.

Tərkibində üç və ya dörd söz olan söz birləşməsi şəkilli toponimlər mikrosistem vahidləridir. Onlar rəsmi olaraq qeydə alınmır, lokal səviyyədə işlənir. Belə toponimlərin toplanması prosesində əldə olunan material informatorların fikirlərinə görə, qeydə alınır və təbii ki, yazılışın dəqiqləşdirilməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Yuxarıda üç və dörd sözdən ibarət toponimlərin tərkibindəki bəzi sözlərin bitişik yazılmasının mümkünlüyü də göstərir ki, söz birləşməsi tərkibindəki sözlərin artması meyili zəifdir. Çöl tədqiqatları

aparılarkən informatorların haqqında məlumat verdikləri yer adlarını danışıq dilində necə işlənməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirdiyimiz eksperiment maraqlı nəticələr üzə çıxarır. Informatorlar onlara verilən suallara, oxşar və yaxın cavablar verirlər.

AKTUALLIQ:

Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar [1. s.11]. Mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Dilimizin toponimlərinin, xüsusilə də sintaktik üsulla yaranan toponimlərin öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan, statistik, üslubi və digər linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Beləliklə, məlum olur ki, üç sözdən ibarət olan adların bir qismi iki sözdən ibarət söz birləşməsi formasını alır: Mollaməhəmmədli məhəlləsi, Topatılan təpə, Böyükbel təpə, Təkgər sahəsi, Yetmişhektar sahəsi, Qurutala sahəsi, Xanımnənə qoruğu, Maşadməhərrəm qoruğu və s. Belə toponimlər iki sözdən ibarət söz birləşməsi kimi struktur-qrammatik təhlilə cəlb olunur və onların I və II növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşması aydın olur. İki sözdən ibarət söz birləşməsi şəkilli toponimlərin əsas hissəsi II növ təyini söz birləşməsi formasında olur. Tədqiqatçıların apardıqları hesablamalar göstərir ki, toponimlərdə II növ təyini söz birləşməsi I növ ilə müqayisədə çoxdur. Tədqiqat zamanı aparılmış müqayisədə I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan toponimlərin sayca az olması faktını bir daha öz təsdiqini tapır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Bakı: Adiloğlu, 1996, 240 s.
3. Əliyeva R.Z. Azərbaycan toponimiyasında gedən proseslər (I hissə) // Filologiya məsələləri. VI b., Bakı: Örnək, 1996, s. 25-47.
4. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II c., (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
6. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: Azər nəşr, 1993, 184 s.
7. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 232 s.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, 162 s.
9. Musayev İ. (Qılman) Bakı və bakılılar. Bakı: Zaman, 1998, 384 s.
10. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı: Azər nəşr, 1982, 282 s.
11. Osmanov O., Abdullayev B. Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti. Bakı: Maarif, 1979, 132 s.
12. Гаджиева Н.З. Основание пути развития синтаксической структуры тюркских языков. АДД, Москва: Наука, 1976, 22 с.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1985,